Juan Luis Porcar Orihuela
Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló.

Fossa de l'antic cementiri civil de Castelló abans d'iniciar-se les campanyes d'exhumacions. Es poden distingir les diferents files que van començar a utilitzar-se l'any 1939 per soterrar a centenars de víctimes de la repressió franquista.
Arxiu fotogràfic del GRMHC

Polítiques de memòria a Castelló

L'11 de gener de 2022 van ser exhumades al cementeri civil de Castelló les restes de José Hernández Merlo, qui va ser president del Consell Provincial de Castelló (organisme que durant la Guerra Civil va substituir a la Diputació Provincial), regidor de la ciutat de Castelló i destacat dirigent del Partit Socialista i la UGT. Va ser un dia especial i emotiu pels seus familiars, que portaven tota una vida esperant aquell moment i que la rehabilitació social i pública del seu avi fora una realitat, i es va materialitzar en el marc de les campanyes d'exhumacions de víctimes de la repressió franquista que impulsa el Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló des de 2018 amb projectes que compten amb el suport de les administracions públiques, primerament l'Ajuntament de Castelló i posteriorment la Generalitat Valenciana i la Diputació.[1]

José Hernández Merlo. Afusellat el 1941 i exhumades les seues restes 80 anys després. Fotografia cedida per la família.

El conegut com a "cementeri civil" de Castelló va acollir durant la postguerra les restes de 530 represaliats del total de 971 que van ser soterrats al cementeri de la ciutat, la major part afusellats al llit del Riu Sec, a pocs metres del recinte, però també alguns represaliats van ser morts a la presó de Castelló o assassinats en la conjuntura de la repressió de la guerrilla antifranquista. Aquest recinte des de fa pocs anys, a iniciativa d'aquesta associació memorialística abans citada i amb la col·laboració del consistori de la ciutat es va convertir en un espai de memòria i juntament amb el Riu Sec (el lloc abans citat on afusellaven a aquestes víctimes) està senyalitzat com a tal.

1 https://memoriacastello.cat/finalitza-la-campanya-dexhumacions-ajuntament-de-castello-diputacio-2021-al-cementeri-civil-de-castello/

Aquestes iniciatives s'emmarquen en les polítiques de memòria que els últims anys han desenvolupat les administracions municipals, autonòmica i provincial a Castelló. Molts llocs de memòria com aquests van ser escenari de crims contra la humanitat i violacions dels drets humans en el context de la Guerra Civil i la Dictadura Franquista i assumeixen una importància fonamental com a repositori de la memòria dels fets del passat i un referent geogràfic carregat de significat.[2] L'Estat i les diferents administracions autonòmiques i locals tenen el deure d'identificar-los, rehabilitar-los, conservar-los i posar-los en valor com a part fonamental del deure de recordar per a preservar de l'oblit la memòria col·lectiva i de manera que no hi haja lloc per a l'aparició i difusió de tesis negacionistes. Per açò, polítiques públiques que valoren els llocs de memòria són importants per a una comunitat perquè responen a un context històric i polític de construcció de societats democràtiques mitjançant la participació col·lectiva, trencant els silencis i impulsant una cultura de la pau, possibiliten també una tasca reparatòria envers les víctimes, i representen importants eines educatives i culturals dirigides, especialment, a les noves generacions.[3]

Exhumacions al cementeri civil de castelló. La memòria recuperada

Les fosses de la Guerra Civil i del franquisme representen un exemple de treball interdisciplinari i de memòria històrica. Un exemple d'espai històric, al qual s'uneix l'àmbit de la justícia i dels drets humans en estar directament vinculades a episodis tràgics que poden derivar en processos de justícia i reparació a demanda de familiars de les víctimes que hi ha soterrades.[4] Les exhumacions en les fosses d'aquest cementeri civil que han tingut un important impacte mediàtic, han evidenciat amb incontestables proves la magnitud i crueltat de la repressió, estan experimentant un important impuls amb el suport de les administracions, però en cap cas comparable amb la política de memòria i exhumacions que va impulsar el règim franquista finalitzada la Guerra Civil, que va comportar una mobilització de recursos humans, materials i econòmics compartida per totes les administracions del nou estat franquista i amb el suport i participació fonamental de l'Església Catòlica.

També hem de tenir en compte i no és aliè a aquesta problemàtica, que les fosses comunes són encara actualment escenaris que necessiten una protecció legal, que en regule la investigació des d'una perspectiva arqueològica. La normativa que trobem a la Llei de memòria històrica estatal 52/2007, més concretament referida a les exhumacions en els articles 11-14, estableix que les administracions públiques estan obligades a facilitar als descendents directes de les víctimes que així ho sol·liciten aquelles activitats de indagació, localització i identificació de les persones desaparegudes violentament durant la Guerra Civil o la repressió política posterior i el parador de la qual s'ignore. Malgrat que la llei es va desenvolupar posteriorment en un protocol d'actuació per les exhumacions i que estableix que les troballes es posaran immediatament en coneixement de les autoritats administratives i judicials competents, en la pràctica legalitza un model de subcontractació dels drets humans pel qual l'Estat facilita assistència i finançament limitat al mateix temps que transfereix la responsabilitat de la investigació, les identificacions, les exhumacions i la gestió global de les restes dels executats a les associacions i grups de familiars i, en última instància, als equips tècnics que col·laboren amb ells.[5] Actualment, s'està intentant la modificació o aprovació d'una nova normativa estatal de memòria democràtica més ambiciosa i, paral·lelament, s'han creat lleis autonòmiques que regulen aquesta matèria, com la Llei de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana 14/2017, del 10 de novembre. S'han generat unes bases en un decret en el qual està treballant la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica per a normativitzar en tot moment els passos que cal seguir a l'hora d'emprendre l'excavació i l'exhumació d'una fossa amb víctimes de la Guerra Civil i la dictadura, que es farà mitjançant el recentment creat Institut Valencià de la Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques, el qual està previst que s'ocuparà de la recerca documental i registral de les víctimes desaparegudes durant la Guerra civil, la dictadura franquista, fins a l'entrada en vigor de la Constitució de 1978, la recerca i localització de les restes de les persones desaparegudes mitjançant la realització d'estudis històrics, arqueològics i antropològics pertinents, l'exhumació, si escau, de les restes de les persones desaparegudes mitjançant les excavacions necessàries, la identificació, si escau, de les restes mitjançant les anàlisis antropològiques, històriques, biològiques i genètiques, la restitució de les restes de les víctimes desaparegudes als i les familiars que ho sol·liciten així com la inhumació de les restes que no siguen reclamades ni identificades, i la senyalització, la dignificació i la declaració com a llocs de la memòria de la Comunitat Valenciana de les fosses o indrets on es puguen localitzar restes de víctimes desaparegudes. És urgent, doncs, avançar en la regulació i protecció de les fosses per a recuperar la memòria, i l'existència, de totes aquelles persones que estan encara soterrades sense identitat.

La lluita contra l'oblit: la memòria dels polítics republicans

En aquestes fosses del cementeri civil de Castelló també es troben alguns altres càrrecs polítics representants d'institucions republicanes del moment i nombrosos alcaldes republicans de localitats de les comarques de Castelló com Domingo Borrás alcalde de Morella, Vicente Martorell de Santa Magdalena, Joaquin Paulo de Càlig, Miguel Carceller de Salzadella, Ernesto Centelles de Benassal, Vicente Chorva de L'Alcora, Casimiro Isidro de Llucena, José Casañ de Benicàssim, Joaquin Marco de La Vall d'Uixó, José Llach de Villahermosa, José Diaz i Narciso Casabó de Xilxes, Vicente Cervera de Nules, José Balaguer de Suera, i Ignacio Marín d'Altura entre altres. Alguns d'ells ja han segut exhumats i altres ho seran pròximament. A les fosses de la zona que en aquell moment era la part catòlica del cementeri de Castelló, van ser soterrats també altres alcaldes de la província, els quals no poden ser exhumats ni recuperades les seues restes al ser traslladades a l'ossari durant la dècada dels quaranta, pocs anys després de la seua mort.

Exhumació el 29 de desembre de 2021 de les restes de Domingo Borrás Pascual, alcalde de Morella durant part de 1936 i 1937. D'esquerra a dreta dos dels seus familiars i l'alcalde de Morella en tercer lloc. Arxiu fotogràfic del GRMHC

El fet de posar nom i cognoms a cada cos recuperat, edat, localitat de procedència, de poder buscar i conèixer els familiars, en definitiva, el fet de reinserir-los a la societat, ha sigut l'element necessari que ha servit per a despertar una memòria amagada, conscientment o inconscientment, en la memòria dels llocs i poblacions on van succeir els fets violents, però també en la memòria col·lectiva de tota la societat.

En el marc de les polítiques de memòria abans

2 Fernández Salinas, Víctor; Silva, Rocío (2020). "Conmemoración, patrimonio y espacio. Los lugares de memoria histórica y democrática de Andalucía", en *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*.

3 Porcar Orihuela, Juan Luis (2021): *Els Ports, franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló, Onada

4 Etxeberria, Francisco; Solé, Queralt (2019). "Fosas comunes de la Guerra Civil en el siglo xxi: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación", en *História Contemporánea,* 60. Leioa: Universidad del País Vasco.

5 Ferrándiz Francisco (2019). "Exhumar la derrota: fosas comunes de la guerra civil en la España del siglo xxi", en *Éndoxa. Series Filosóficas*, 44, p, 30.

comentades cal destacar la tasca reparatòria que suposa el reconeixement públic de les institucions, com és el cas de la Diputació de Castelló donant suport a les campanyes i acompanyant a la família de José Hernández Merlo en el moment de l'exhumació, com també han fet els ajuntaments de Morella, L'Alcora, Forcall, Altura, Almassora i Benicarló entre altres, acompanyant en aquests emotius moments a les famílies dels que van ser els seus alcaldes i de veïns del poble represaliats, i com també ha fet la regidora de Memòria de l'Ajuntament de Castelló acompanyant a molts familiars de víctimes exhumades durant les diferents campanyes d'exhumació. No obstant això, són també nombrosos els casos en els quals altres ajuntaments han mirat cap a altre costat i han reaccionat amb el silenci i la indiferència davant d'aquests moments històrics. La profunda petjada que ha deixat la violència política en el teixit social, polític i emocional del país després de tants anys, amb la instrumentalització política d'aquests fets per alguns partits, influeix en la forma i les dificultats que troba la societat encara actualment a l'hora de normalitzar rituals de reparació, de localitzar i identificar els cossos, d'expressar públicament el dol, i de transformar la memòria oculta, íntima i marginada en coneixement públic i social.

Un altre important dirigent polític republicà castellonenc que va ser vicepresident de la Diputació de Castelló, Joaquín Marco Tur, es troba encara a les fosses del cementeri civil, i la seua família amb la seua filla Ana al capdavant, esperen el moment de la seua exhumació i de la reparació pública de la seua figura, comptant amb el suport en aquest cas de l'alcaldessa de la Vall d'Uixó i diputada provincial de Memòria Històrica, que acompanya a la família en la realització de les gestions per recuperar les seues restes.

Marco Tur va ostentar a més el càrrec d'alcalde-president del consell municipal de la Vall d'Uixó des del dia 18 d'agost de 1936, membre del Partit Socialista i la UGT, diputat provincial de Cultura a la Diputació de Castelló, en aquell moment anomenada Consell Provincial, tenint també el càrrec de president de la Junta de Protecció i Conservació del Tresor Artístic Nacional, organisme que es va encarregar de recollir i protegir nombroses obres d'art, sobretot procedents d'institucions religioses, que d'altra banda hauri-en estat robades o destruïdes.

Joaquin Marco Tur, destacat polític del Partit Socialista i la UGT a l'àmbit provincial durant la Segona República i la Guerra Civil. Va ser president del Centre Obrer, durant 1936 i part de 1937 va ser alcalde de la Vall d'Uixó, president del Comité Executiu Antifeixista i president del Consell Municipal. Va ser també en 1937 i 1938 conseller de Cultura del Consell Provincial i president de la Junta Delegada d'Incautació, Protecció i Salvament del Tresor Artístic de Castelló. Va ser detingut, empresonat, condemnat a mort i afusellat el 21 de maig de 1940. Arxiu Històric Provincial de Castelló

Matias Sangüesa, el 4rt de peu de dreta a esquerra, a la porta dels Apòstols de l'Arxiprestral de Morella en 1933, durant la visita del ministre Claudio Sánchez Albornóz a la ciutat. Arxiu Pascual

El president de la Diputació de Castelló anterior a Hernández Merlo va ser el destacat polític d'Izquierda Republicana Matías Sangüesa, alcalde de Morella durant gran part de la República,[6] reconegut per la seua tasca política per impulsar el desenvolupament de la província i especialment de comarques de l'interior com la dels Ports en

6 Reconegut en el programa de El Mur, els murs de la memòria *Matías Sangüesa, un alcalde model per a la República*

diferents àmbits, com els relatius a la política d'infraestructures i comunicacions, i l'impuls en l'àmbit educatiu i de la sanitat. Sangüesa va ser un dels protagonistes en l'elaboració d'un estatut d'autonomia del País Valencià, un projecte aturat el juliol de 1936 amb el colp d'estat que va suposar l'inici de la Guerra Civil. Matías Sangüesa es va convertir en definitiva, en una personalitat política que transcendeix l'àmbit provincial. També d'Izquierda Republicana era el reconegut diputat a Corts i advocat laboralista Francesc Casas Sala,[7] una figura de gran prestigi que com Sangüesa, superava la seua personalitat política l'àmbit provincial. Casas Sala, natural de Manresa, va viure alguns anys desterrat a Alcalà de Xivert, després a Castelló on va intervindre en diverses causes obreres. De discurs brillant, la seua relevància política en la ciutat era important i apareix sovint en esdeveniments polítics, socials i notícies de premsa,[8] convertint-se en un personatge molt popular en la ciutat als anys 30 a nivell polític i com a defensor de la classe treballadora en litigis laborals. A l'inici de la guerra civil va ser un dels impulsors i el màxim dirigent polític de la columna de milicians que es va formar a Castelló per a dirigir-se al front de Terol amb l'objectiu d'assegurar la ciutat de Terol com a lleial a la República.

Els dos, Sangüesa i Casas Sala, van morir durant la guerra, però en circumstàncies diferents, mentre el primer va morir de malaltia i després d'una operació quirúrgica d'urgència el desembre de 1937, el segon va ser afusellat pels revoltats a Terol l'1 d'agost de 1936 després de ser detingut a la Pobla de Valverde a causa de la traïció de la Guàrdia Civil envers la columna de milicians, que formada a Castelló i Sagunt, va iniciar la seua marxa el 25 de juliol avançant cap el front de Terol de la qual era el màxim responsable polític.

Eren dues figures referents del republicanisme i de l'antifeixisme espanyol i com a tals durant uns mesos van tenir el reconeixement que es

7 També protagonista d'altre programa de El Mur, els murs de la memòria

8 Porcar Orihuela, Juan Luis (2007). La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló. Millars. Espai I Història, 11(30), p. 45

La columna Casas Sala a Segorbe, el 28 de juliol de 1936, durant la seua marxa cap el front de Terol. Portada de la revista Ahora

Cartell de la jornada d'homenatge a la Columna Casas Sala celebrada a Benicàssim el juliol de 1936, amb motiu del seu 70 aniversari. Arxiu fotogràfic del GRMHC

mereixien amb diversos homenatges en pobles i ciutats. Els principals carrers de Morella i Castelló portaven els seus noms fins la caiguda de les dues ciutats en mans de l'exèrcit franquista (el carrer Matías Sangüesa donava nom a l'actual carrer Balasc d'Alagó a la ciutat dels Ports mentre el carrer Casas Sala era l'actual carrer Mayor de la capital de la província), donant també nom a

nombrosos carrers de localitats de la província de Castelló. Tot va canviar al caure el territori en poder de les tropes franquistes, mentre a hores d'ara desconeixem on romanen les restes de Casas Sala, les de Matías Sangüesa descansen en un nínxol del cementeri de Morella després de ser recuperades a causa de la profanació de la seua tomba per falangistes segons ens conta la memòria familiar.

L'oblit i la desmemòria pública envers personatges com aquests va continuar finalitzada la Dictadura, i a la repressió patida per ells mateixos i les seues famílies, s'uneix la condemna a la seua invisibilitat, desapareixent els seus noms dels espais públics dels quals per breu espai de temps van ser protagonistes. La reparació que esperaven i demanaven les famílies de molts represaliats no es va produir arribada la democràcia. El moviment de recuperació de la memòria històrica sorgit els primers anys del segle XXI va començar a qüestionar aquesta política de no mirar cap al passat que havia protagonitzat la política espanyola de finals del segle XX. Juntament amb la celebració d'actes i homenatges i de la realització de campanyes d'exhumació en diferents llocs de l'Estat, les entitats memorialístiques demanaven igualment la fi de la cultura de la impunitat, que es materialitzava no sols en l'absència de condemnes a criminals franquistes sinó també en el manteniment de noms de carrers dedicats a militars franquistes o en la conservació de simbologia feixista en espais públics i monuments d'alguns pobles i ciutats. A més continuava sent una assignatura pendent per a les administracions, la resignificació d'espais i l'impuls d'una nova nomenclatura reivindicativa de la memòria democràtica i republicana. Solament mitjançant les iniciatives de les pròpies famílies i del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló en el cas de la nostra província es va aconseguir cridar l'atenció a les institucions sobre aquesta anomalia democràtica, i d'aquesta forma es va poder materialitzar la celebració d'actes i la posada en marxa d'accions que van suposar la reparació pública d'alguns d'aquests personatges polítics víctimes de la repressió franquista.

Així en el cas de Matías Sangüesa es va col·locar la seua imatge en la galeria de retrats de presidents de la Diputació Provincial de Castelló i es van celebrar unes jornades a Morella en la seua memòria amb la participació de la Diputació i de l'ajuntament de la localitat. Actualment alguns membres del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica i del Centre d'Estudis dels Ports preparen una publicació sobre Sangüesa i la Morella que li va tocar viure, que serà editat pròximament.[9]

Tal com es va fer amb relació de la restitució d'honors com a president de la institució provincial de Matías Sangüesa, s'ha fet recentment pel que respecta a la figura d'Hernández Merlo poques setmanes després de l'exhumació dels seus restes, amb la participació de la seua família i de membres de l'associació memorialística.[10] També a l'àmbit municipal s'han realitzat actes de reparació i homenatge amb el mestre i alcalde de Borriana, Vicente Moliner Nadal i de l'alcalde de Vila-real, Pascual Cabrera i de l'alcalde de Fuente la Reina, Emilio Tort,[11] o en el cas de l'alcalde d'Altura, Ignacio Marín, que dona nom a un carrer del seu poble i s'ha previst un acte públic de reparació de la seua figura. No obstant això no ha ocorregut el mateix en els casos abans citats amb l'insigne advocat Francesc Casas Sala a la ciutat de Castelló (encara que si s'han portat iniciatives al respecte a Alcalà de Xivert i Benicàssim),[12] ni amb l'alcalde de La Vall d'Uixó i diputat de Cultura Joaquín Marco Tur. Els seus noms i la seua trajectòria són desconeguts per a una gran majoria de la població. ja que en cap dels dos casos formen part del nomenclàtor de les seues ciutats, ni han tingut un acte públic de reparació necessari d'acord amb la seua rellevància per conèixer les seues importants aportacions a la ciutadania, i per així aprofundir en la sensibilització i conscienciació de la nostra societat sobre el nostre passat recent durant tants anys ocult.

9 https://memoriacastello.cat/conmemoracio-del-70-aniversari-de-la-mort-de-matias-sanguesa/

10 https://memoriacastello.cat/jornada-de-mh-a-la-diputacio-de-castello-amb-reconeixement-del-president-represaliat-jose-hernandez-merlo/

11 https://memoriacastello.cat/jornada-de-memoria-i-homenatge-a-victimes-del-franquisme-a-fuente-la-reina/

12 Casas Sala, molt vinculat a la localitat d'Alcalà de Xivert de la qual va ser veí durant uns anys, va donar nom al grup escolar inaugurat al municipi el 1934, nom que va ser restituit en 1980 i tornat a ser eliminat del centre fa pocs anys a iniciativa de l'ajuntament del Partit Popular A Benicàssim a iniciativa del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló es va celebrar un homenatge i acte a la seua figura i components de la columna de milicians que va encapçalar. https://memoriacastello.cat/la-columna-casas-sala/

Reproducció del despatx d'alcaldia de Matias Sangüesa a l'ajuntament de Morella en el marc de l'exposició històric i els actes que es van realitzar el desembre de 2007 commemorant el 70 aniversari de la seua mort. Arxiu fotogràfic del GRMHC

L'impuls de la nomenclatura democràtica com a política de memòria

A l'àmbit de les polítiques de memòria pública de reparació, són justament els aspectes relacionats amb la resignificació dels espais públics i de la nomenclatura a les nostres ciutats i pobles els que actualment encara presenten un dèficit de memòria apreciable. Excepte puntuals casos, encara que s'han recuperat molt noms tradicionals en la nostra nomenclatura, s'ha evitat també qualsevol record al període republicà o a les víctimes de la repressió franquista .

En aquest sentit, a les societats democràtiques, la gestió i planificació de l'espai públic hauria de ser compartida entre l'administració i la ciutadania, a través de marcs participatius plurals i d'una sensibilització activa al respecte per part de les institucions. Enfront de la ja coneguda gestió de la dictadura franquista que va convertir l'espai públic en una expressió de propaganda del règim i és encara visible en nombroses carreres i places de les nostres pobles i ciutats, hem de posar en valor i resignificar els espais que constitueixen un patrimoni memorial representatiu de la Segona República i de la lluita i dels conflictes viscuts per a aconseguir els drets i les llibertats democràtiques durant el Franquisme i la Transició.

Aquestes formes de reparació en el paisatge i en l'urbanisme són especialment importants perquè no es tracta d'accions efímeres com poden ser diferents actes i activitats, sinó que són actuacions materials que es perpetuen al nostre territori, obertes al coneixement de les nostres generacions i les futures. Cal aleshores elaborar un programa de noves propostes per a la nomenclatura i simbologia del nostre territori per a fer present en el paisatge i espai social, referents democràtics de fets i personatges, i que aquestes propostes siguin escoltades i impulsades per les administracions construint d'aquesta forma una veritable societat democràtica.

La recuperació de la memòria de la Segona República i del que va significar el Franquisme no serà completa sense que s'assumisca que aquesta memòria ha d'estar present als nostres espais de socialització, com a símbol de tolerància i reafirmació dels valors democràtics i ha d'estar al servei de la ciutadania. Resulta una anomalia l'escassa presència de records dels vençuts en moltes localitats de les nostres comarques, sobretot alcaldes republicans, es tractaria d'una forma més de reconèixer-nos en el passat, tancar ferides i de conèixer veritablement les pàgines amagades de la nostra història local. Seria el millor homenatge i record que podríem oferir a persones com José, Joaquin, Matías i Francesc, que van lluitar i van morir per aconseguir un món millor per a tots.